

Ս. Մ. ԾՈՅԻԿԵԱՆ

ԱՅՑ ՄԸ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

ՏՊԱՐԱՆ ԿՈՉՆԱԿԻ

ՆԻԻ ԵՈՐԻ

1914

ԱՅՑ ՄԸ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

Ա.

ՇԻՐԱԿԻ ԴԱՇՏԵՐԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՆԻ

Անի Երթալու համար, հիմա շատ Երկար ու դժուար ճամբորդութեան պէտք չէ մնացած: Թիֆլիզէն Ալեքսանդրապօլ տանող Անդրկովկասեան Երկաթուղւոյ գիծը մեզ շուտով ու հանդստաւէտ պայմաններով կը տանի Շիրակ: Իսկ Ալեքսանդրապօլի և Անիի միջև գրոտնուող հեռաւորութիւնը կը հաշուուի 50 մղոն, այսինքն, մօտաւորապէս 5 ժամուան ճամբայ՝ ձիակառքով: Անշուշտ, Կարսէն աւելի մօտ է Անին, բայց այդ գիծը առհասարակ Հայաստանէն Եկող ճամբորդներուն համար է: Եւրոպացիներն ու արտասահմանեան Հայերը, որ Կովկասը այցելելէ ետք կ'անցնին Արարատեան աշխարհ, և Սեւան Կղզին, Երեւանն ու Էջմիածինը կը տեսնեն, յաւազոյն կը համարին Ալեքսանդրապօլի ճամբով Երթալ Անի: Մնաց որ Ալեքսանդրապօլէն մինչև Անի չինուած է հարթ ու լայն խճուղի մը: Ասկէ զատ միշտ կանոնաւոր կառքեր կ'երթեւեկեն, և կառապաններն ալ ընդհանրապէս Հայ են:

Անին այցելելու յարմարագոյն ժամանակը ամառն է: Միւս եղանակներու ցուրտը, ձիւնը, և կամ անձրեւներն ու գետերու յորդումները բաւական մեծ արգելքներ են:

Երբ կառքը Ալեքսանդրապօլէն ճամբայ կ'իյնայ, նախ կ'ուզուի դէպի Հարաւ-արեւմուտք: Փարեգետի կամուրջէն անդին, արդէն Շիրակի դաշտերուն մէջն ենք: Առջեւնիս կը փոռնին լայնատարած արտերը, և Հեռակայ գիւղերու մանրանկարները: Ետեւնիս դռնալով կը նշմարենք Ալեքսանդրապօլի Հեռապատկերը, և աւելի անդին, Պայինտուր լերան բարձր գագաթները:

Ո՛րքան Հաճելի է ամրան առաւօտեան սյդ դաշտային զով օդը, և մաքուր ու անապակ մթնոլորտը: Ո՛րքան ակնապարար է անհունօրէն պարզուող դաշտային Համայնատեսարանը: Պատմական յիշատակներով լեցուն են այս վայրերը: Եւ լիակատար ուխտաւորութեան մը Համար, անհրաժեշտ է, որ Անի զնացուցը Շիրակի դաշտերէն անցնի: Մեր ճամբուն վրայ շատ կը պատահին Հայեր, դաշտերը աշխատող մշակներ, վստահելի ու բարի դէմքերով մարդիկ: Անոնք նահապետական ազնիւ ձեւով մը կը բարեւեն ու բարի ճանապարհ կը մաղթեն մեզ: Ու մենք, ճշմարիտ երջանկութիւն մը կը զգանք, տեսնելով ինքզինքնիս սյս Հայ աշխարհին մէջ, միշտ Հայ դէմքերով շրջապատուած, և Հայ երգերով ու Հայ խօսակցութիւններով ականջնիս լեցուած:

Մէկ ուկէս ժամէն կը Հասնինք Բաշ-Շօրակեալ Հայարնակ գիւղը: Ասիկա նախկին Համբաւաւոր Շիրակաւանն է որ Հիմա սղտիկցած ու անունն ալ աղաւաղուելով Շօրակեալ դարձած է: Այս տեղ կ'այցելենք Շիրակի Վանք կոչուած Ս. Փրկիչ երկյարկանի եկեղեցին: Սմբատ Ա. Թաղաւորի ձեռքով կանդնուած է: Կարմրորակ, սրբատաշ քարերով շինուած դմբեթր հրակայ բարձրութիւն մը ունի: Երկրորդ յարկը փլած է, և բոլոր լուսամուտները զոցուած են: Ահա թէ ինչո՛ւ, երբ մութ տաճարին փոքրիկ դռնէն ծոկով ներս կը մտնենք, պատկառանքի Հետ տեսակ մը անորոշ երկիւղ ալ կը զգանք...: Ու մեր կուրծքին թրթռացումը այն ատեն կը դադրի, երբ յառաջ երթալէն ու քիչ մը կանդ ատենէն յետոյ շուրջերնիս կը սկսի աղօտ կերպով լուսաւոր-

ուիլ : Այս փառաւոր եկեղեցիին ներսի աւերուն տեսարանը դուրսի տեսքէն աւելի սրտաճմլիկ է : Կը փութանք դուրս ելլել այս անօդ , խոնաւ ու անլոյս սրբավայրէն :

Շիրակաւան գիւղին անմիջապէս մօտ կը գտնուին նշանաւոր Շիրակայ Ամրարները : Այս հողաչէն շտեմարանները երկրին արգաւանդ դաշտերուն ցորենովը միշտ լեցուն կ'ըլլային , եւ անսպառ հաց կը մատակարարէին անկուշտ Շարային :

Ամենքս ալ կը յիշենք մեր պզտիկութեանը , դըպրոցին մէջ , ազգային պատմութեան դասի ժամանակ գոց արտասանուած սա երկտողեակը .

Թէ քո Շարայի որկորն է ,
Մեր Շիրակայ ամբարքն չեմ :

Եւ իր շատակերութեամբը յաւերժացած Շարայի վրայ ի'նչ առասպելական երեւակայութիւններ : Իրողութիւնը այն է , որ որկրամով Շարայի ընտանիքէն ոչ ոք չի մնացած է , բայց այն ժամանակուան ամրարները մինչեւ այսօր այլ գոյութիւն ունին : ՍարաՀարթի մը վրայ շինուած են անոնք , զուգահեռարար , եւ մէջերնին հողով լեցուած է այլեւս :

Անիի պայծառ ու սեւ օրերուն յաւիտենական վկային , Ախուրեան գետի եզերքն ենք հիմա : Զուրին մէկ կողմէն միւսը կ'անցնինք ինքնատիպ ձեւով շինուած լաստով մը : Եփրատի եւ Նեղոսի վրայ բանող լաստերուն շատ նմանութիւն ունի այս լաստը իր կազմով , բայց անոնցմէ աւելի մեծ է : Զուրը , գետին այս կողմերը տարածուած ըլլալուն , ծանծաղ է : Ամենէն խորունկ կէտը լաստը հրոզ մարդուն վիզէն աւելի չի բարձրանար : Ծամբան կարճցնելու համար է այս ջրէն անցնիլը , վասնզի կամուրջը բաւական հեռու է :

Ահա Մաւրակ Հայ գիւղը , երբեմնի Շիրակաշատը : Փոքրիկ եկեղեցի մը ունի , Շիրակաւանի եկեղեցիին պէս

ցածուկ դոնակով մը : Մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն այս եկեղեցիին կտուրէն անձրեւին ջուրը վար թափող վազրերու ու վիշապաոռիւծներու գլուխները : Ասոնք կը յիշեցնեն Փարիզի Նօթր-Տամին ու միջին դարերուն Կաթողիկ երկիրներու մէջ շինուած նոյնանման եկեղեցիներու տանիքներէն ջուրը վազցնող բանդագուշական խառնագազանները :

Մաւրակէն քիչ մը անդին , մեր աջ կողմը կը դիտենք Կարմիր Վանք Հայ գիւղն ու կարմիր եկեղեցին : Այդ կարմրատեսիլ եկեղեցիին պատերը ներկուած չեն սակայն . անոնք շինուած են կարմրերանգ քարերով : Եւ ինչպէս պատերուն գոյնը , նոյնպէս չէնքը դարերէ ի վեր կրմնայ անվթար ու Հաստատուն :

Մաւրակի սլաքիկ գետակէն Լտքը Երեք Բլուրներու ստորոտէն կ'անցնինք : Այս բլուրները վերջին Ռուսօթրքական պատերազմի միջոցին մեծ ծառայութիւն մատուցած են Ռուսաց զօրարանակին : Ետտտանիի ձև ունին , եւ դեռ իրենց վրայ կը կրեն պատերազմական մարտկոցներու Հետքեր ու կամարներ :

Ղօչա Վանքի մօտերն ենք այլևս : Արդէն յըստակօրէն կը նշմարենք ընդարձակ Հեռաւորութենէ մը անդին կանգնող Անիի պարսպապատերը : Ճամբանու վրայ գտնուող խաչքարեր , կիսակործան յաղթական կամարներ , եւ փլած կաթողիկէներով բազմաթիւ դամբարաններ յայտարար նշաններ են , որ մեծ աւերակներուն մօտեցած ենք : Քանդուած , եւ տեղ տեղ Հողին Հաւասարած Հնութիւններով լեցուն Տայլար գիւղէն անմիջապէս կը մտնենք Ղօչա Վանք :

Այս նշանաւոր Հայ գիւղը Անիէն միայն 4 մղոն Հեռու է , եւ կը գտնուի անոր արեւելեան կողմը , Ախուրեանի աջ ափունքներուն վրայ : Գիւղը ունի բարձր եւ անառիկ դիրք : Գիւղին վերեւի կողմը կանգնուած է Հոռոմոսի Հոչակաւոր մենաստանը , ուր Հիմա վանահայր մը կը բնակի :

Հոռոմոսի Վանքը 1000 տարուան գոյութիւն մ'ունի :

Պատմութեան Համաձայն , Բագրատունեաց Հարստութեան ժամանակ շատ ծաղկած ու եղած է Հայ մտաւորականութեան լուսոյ վառարան : Ունի երեք եկեղեցի : Մայր տաճարը Ս . Յովհաննէս անուամբ , կառուցուած է 1038ին , Բագրատունի Յովհաննէս Սմբատ թագաւորէն : Անիկա ցարդ կը մնայ կանգուն : Միայն թեթեւ կերպով փնասուած է զանգակատունը , որուն զմբեթը բռնող սրբատաշ քարերուն վրայ հիանալի քանդակազարդեր կ'երեւան : Այս եկեղեցին , որ Հայ ճարտարապետական արուեստի նմոյշներով Հարուստ չէնք մըն է , իր մէջ թէ դուրսը կը պարունակէ անհամար քանդակներ եւ արձանագրութիւններ : Իսկ գետինը , ամեն կողմ , փռուած են խաչքարեր եւ եպիսկոպոսներու ու վարդապետներու գերեզմաններ :

Վանքին մասը կազմող միւս երկու եկեղեցիները , Բագրատունեաց թագաւոր Գագիկ Ա . էն կանգնուած են : Անոնք կը գտնուին գիւղին վարի կողմը , ձորի մը մէջ , Ախուրեանի եզերքը , երկուքն ալ Հաւասարապէս փլփլած : Ասոնցմէ մէկուն անունը Մաղկավանք եւ միւսը Ս . Գէորգ կը կոչուի : Շատ տխուր տպաւորութիւն մը կ'ընեն անոնք տեսնողին վրայ : Երբեմնի այնքան չէն ու պայծառ այդ եկեղեցիներուն աւերակները՝ անձրեւի ժամանակ եւ ցորեկուան կիզիչ տաքերուն գիւղի նախիրին ապաստանարանը դարձած են : Կենդանիներու աղբով ծածկուած է գետինը ամեն կողմ :

Երեւոյթով աւելի հոյաչէն ու աւելի ընդարձակ Ս . Գէորգ եկեղեցիի բակին մէջ , արեւելեան կողմը , խորանին ետեւի կողմերը կը գտնուի Աշոտ Ողորմած թագաւորին գերեզմանը : Կարմրերանգ խոշոր պորփիւրաքարերէ կազմուած երկաստիճան տապան մը ունի : Իսկ տապան Հանգստեանը ծածկող դագաղաձեւ եւ Համագոյն ուրիշ մեծ պորփիւրաքարի մը վրայ անճարակօրէն փորագրուած է .

Ո՞ր Հայ չգիտեր պատմութիւնը այս Աշոտ Գ. Ողորմածին, որ 952 թուին Յովհաննէս կաթողիկոսէն թագաւոր օծուեցաւ Անիի մէջ, եւ իր 26 տարուան Հօր ու իմաստուն թագաւորութիւնը Հայաստանի Համար եղաւ միայն յառաջդիմութիւն, բարիք ու խաղաղութիւն: Եկեղեցիներէ ու վանքերէ գատ, երկրին ամեն կողմը Հիմնեց որբանոցներ, աղքատանոցներ, Հիւանդանոցներ ու անկեւանոցներ: Աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ անիկա երբեք չէր նստեր սեղան՝ առանց իր քովը աղքատ ու անկար մարդիկ ունենալու: Ահա թէ ինչու անիկա ժողովուրդէն պաշտուեցաւ ու կոչուեցաւ Աշոտ Ողորմած:

Ծունր իջնելով կը Համբուրենք մեր երկրաչէն, բարի և ողորմած թագաւորին գերեզմանը, որուն այս անփառունակ ու լքուած վիճակը իրաւամբ վիշտ կը պատճառէ Հայ այցելուներուն:

Այս ուխտակատարումէն ետք ճամբայ իյնալով, կէս ժամէն կը Հասնինք Անիի պարիսպներուն առջեւ:

Բ .

ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ահա վերջապէս Բագրատունեաց Հարստութեան չքնաղ ու մեծահամբաւ ոստանը: Ահա՛ իր հազար ու մէկ եկեղեցիներով, հսկայ պալատներով, բարձր աշտարակներով ու ամրակուռ պարիսպներով զարդարուն քաղաքը: Ահա՛ դարերէ ի վեր Հայ երեւակայութիւնը գերայուզող, եւ իր վրայ երգեր ու ողբեր յօրինել տուող կործանուած ու սգաւոր Անին:

Սրտատրոփ կը մտնենք ներս արտաքին պարիսպի գլխաւոր դռնէն: Ու այն տեղ, առաջին անգամ, տեսածնիս կ'ըլլայ ճիշդ մեր դէմը ցցուող ներքին պարիսպի արձանագրութիւնները: Աւելի վեհ ու արտակարկառ երևոյթով մը աչքի կ'իյնայ պատին մէջը գետեղուած պատմական խաչքարը: Ասոր վրայ փորագրուած է

Բագրատունեան Առիւծը : Ոսպին թեւերուն մէջը Առիւծ : Այս խորհրդանշանը Հայ զինուորներուն կը յիշեցնէր , թէ յոյսերնին պէտք է դնեն խաչին ու իրենց բազուկի ոյժին վրայ :

Քիչ մըն ալ յառաջ , ներքին պարսպապատի մուտքէն ալ ներս , ու մենք արդէն ծովածաւալ աւերակներուն մէջն ենք :

Անին Բագրատունեաց թագաւորութեան գլուխ գործոցն ու փառքը եղաւ : Անիկա Հիմնուած էր ութերորդ դարու վերջերը : Հիմնադրութեան պատիւը կը պատկանի Բագրատունիներու պապին , Աշոտ Մսակերին : Բագրատունիները , ըստ պատմութեան , Հրէական ծագում ունէին : Քրիստոսէ վեց դար առաջ էր , որ Պարոյրի որդին Հրաչեայ գանոնք Հրէաստանէն բերաւ Հայաստան : Աշոտ Մսակեր , Շիրակ գաւառը Կամսարականներէն գնելէ ետք իր ընտանիքով եկաւ բնակելու Անի : Երկար ատեն պարզ աւան մը մնաց : Սմբատ Բ. ի եւ Գագիկ Ա. ի օրով էր , Թ. դարու կէսէն ետք , որ Անին շէնցաւ , եւ աշխարհի ամենէն վաճառաշահ , մեծ ու գեղեցիկ քաղաքներէն մէկը դարձաւ : Անոր բնակչութեան թիւը մինչեւ մէկ միլիոնի հասաւ : Այդ մօտ 17 արտավար տարածութիւն ունեցող եռանկիւնաձեւ բարձրաւանդակ թերակղզին արեւմուտքէն պաշտպանուած է Մաղկաձոր կոչուած խոր անդունդով : Հարաւային եւ արեւելեան կողմէն ունի Ախուրեան գետի խորունկ ձորերը : Իսկ Հիւսիսային կողմը , ուրկէ միայն Շիրակի դաշտերուն միջոցաւ թշնամիներէն վտանգուելու վախ կար , Սմբատ Բ. ամրացուց կրկին պարիսպներով ու խորունկ փոսերով : Ներքին եւ արտաքին պարիսպներու մուտքերը վարպետութեամբ իրարմէ հեռու եւ տարբեր ուղղութիւններու վրայ շինուած են : Այս ճարտարապետութեան նպատակըն այն եղած է , որ երբ թշնամին առաջին պարիսպէն ներս սպրդի , երկրորդ պարիսպի արգելքին հանդիպի :

Բնական ու արուեստական այնքան պատուարներ ունենալով հանդերձ , Անին դարձեալ զնաց թշնամեաց ոտ-

քին տակ : ԱնՀամար նախանձոտ աչքեր դարձած էին այդ աննման քաղաքին վրայ : Բագրատունիները կրքան զայն պահել այնքան ատեն որ իրենց ոյժը կը ներէր : Անին 961 էն մինչև 1044 թուականը արքայական աթոռանիստ քաղաք եղաւ , եւ մօտ երկու դար ալ ծաղկած շրջան մը ունեցաւ : Ու ինչպէս յայտնի է , դժբախտ Գագիկ Բ . ի օրովն էր , որ Անիին ալ ու Բագրատունեաց թագաւորութեանն ալ ջնջումի վերջին Հարուածը տրուեցաւ : Այդ երիտասարդ քաջարի թագաւորը , որ Հայաստանը թշնամիներէ ազատած ու բարեկարգած էր , Բիւզանդեան Մոնոմախոս կայսեր կեղծ բարեկամութեանը զոհ գնաց : Անիկա իրեն եղած հրաւէրէն խարուելով գնաց Կ . Պոլիս , ուր իրմէ բացարձակապէս պահանջուեցաւ որ Անին յանձնուի Յոյներուն : Հայրենասէր թագաւորը Անին յանձնել չուզեց , ու զայն աքսորեցին Մարմարայի կղզիներէն մէկը : Այն ատեն տխրահոգ Վեստ Սարգիս ազատ ասպարէզ գտաւ իր դաւաճանական նպատակները գործադրելու : Եւ վերջապէս , Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի գիտակցութեամբ Անիի քառասուն դռներու բանալիները ղրկուեցան Կ . Պոլիս : Այսպէսով Գագիկ Բ . թագազրկուեցաւ , եւ փոխան Հայաստանին անոր տրուեցաւ Կապադովկիոյ Բիզու քաղաքը : Ու այդ տեղ էր , որ անիկա իր ազգասիրական ըզզացմանը զոհ երթալով , յոյժ եղերական վախճան մը ունեցաւ : Կեսարիոյ Մարկոս անուն Հայատեաց Յոյն առաջնորդը իր շան անունը Արմէն դրած էր : Գագիկ այդ առաջնորդը ու իր շունը պարկի մէջ դնելով սաստիկ ծեծել տուաւ : Շունը այնքան կատղեցաւ , որ իր տէրը խածնելով սպաննեց : Այս դէպքէն ետքն էր , 1079 թուին , որ Մանտալեան Յոյն կղբայրները դաւադրութեամբ Գագիկը բռնելով Կիզիսդրայի բերդին վրայ կախեցին : Յետոյ Գագիկի երկու որդիներն ալ , ինչպէս նաեւ թոռը իրարու ետեւէ թունամահ ըրին Յոյները : Այս վերջին մահերով Բագրատունի թագաւորող տոհմէն ոչ ոք մնաց այլևս :

Ու այսպէս, Անին նախ անցաւ Յոյներու ու Վրացիներու տիրապետութեան: Բայց ան դեռ քանդուած չէր: Անոր աւերման հարուածը տրուեցաւ Ժ. դարու վերջերը, դէպի Հայաստան արշաւող Մոնկոլ բռնապետներու ձեռքով: Տուղրիլ, Ալփասլան, Ճինկիզ Սան, Ճէլալէտտին եւ Չարմաղան իրենց սոսկալի դերերը կատարեցին կարգաւ: Յետոյ Լէնկթիմուր Հիմէն կործանեց Անին: Իսկ կատարեալ աւերման մնացած մասն ալ հետզհետէ լրացուցին երկրաշարժներն ու ամեն ինչ ոչնչացնող ժամանակի անդիմադրելի ոյժը:

Այս տխուր յիշատակներով պաշարուած կը քալենք: Միեւնոյն ժամանակ գետինը փռուող փլակոյտերուն վրայ կոխելը սրբապղծութիւն համարելով կը ձընչուինք: Եւ ահա՛ մեզ կը դիմաւորէ մեր նուիրական հնութիւններուն պահապան՝ մշտաժպիտ Միքայէլ Վարդապետը: Կ'առաջնորդուինք Անիի նորաչէն Հիւրատունը, ուր կը գտնենք ջերմ ընդունելութիւն մը:

Տեսակցութիւնները որքան ալ հաճելի ու հետաքրքրական, բայց եւ այնպէս սահող վայրկեանները մեզի տարիներ կը թուին: Բուռն փափաք մը կը դրդէ մեզ դուրս նետուիլ Հիւրատունէն, եւ այցելել աւերակ քաղաքին ամեն մէկ կողմը, եւ շրջիլ անվերջ: Ի՞նչ հոգ, թէ գըլխնուս վրայ մեզի խաշող արեւ մը, եւ ոտքերնուս տակ ալ հնոցի պէս տաքցած երկիր մը կայ:

Ու կ'ըլլենք դուրս, ընկերակցութեամբ մեր «Անիցի» բարեկամ Պր. Թորամանեանի:

Ամենէն առաջ կ'ուղղուինք դէպի Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցին:

Այս տաճարը աւերակ Անիի գրեթէ միակ ամբողջական կանգուն մնացորդն է: Անոր հաստատուն կազմը, եւ մանաւանդ փառապանծ ճարտարապետութիւնը սքանչանք կ'ազդեն ո՛չ միայն Հայ, այլ նաեւ օտարազգի այցելուներու: Հիմը դրած է Սմբատ Թագաւոր, եւ աւարտած է Գագիկ Ա. ի ամուսինը Կատրանիտէ Թագուհին՝ իր ծախքովն ու հսկողութեամբը: Շէնքին կառու-

ԿԱԹՈՂԻԿԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ցումը տեւած է 21 տարի (980-1001) : Ճարտարապետն է Տրդատ անուն Հայազգի մը : Զարմանալի է, որ այս տեսակ տաղանդաւոր մարդու մը մականունան յիշատակութիւնը չկայ ունէ տեղ : Կաթողիկէի մէկ մասէն գատ, եկեղեցւոյ ամբողջութիւնը գրեթէ անվնաս կը մնայ մինչեւ հիմա : Դրսի գեղեցիկ քանդակներն ու զարդարանքները ներսը չկան, բայց այնտեղ ալ կը թաղաւորէ ուրիշ գեղեցկութիւն մը : Երեք ընդարձակ մասերէ բաղկացած է : Ունի երեք դռներ, որոնցմէ միայն արեւմտեան կողմինը գործածական է : Ամենուրեք կը տիրէ ակնապարար պարզութիւն մը, եւ արքայական շուք մը ու վեհութիւն մը, Հակառակ իր մերկ վիճակին : Անիի հազար ու մէկ եկեղեցիներուն այդ պատկառելի Մայրը աւելի պատկառելի կը դառնայ իր տոկունութեամբը : Անիկա բնութեան ու մարդկային անվերջ Հարուածներուն դէմ իր կուրծքը տալով յաղթական կանգնած է : Ու դեռ շատ երկար ալ պիտի կրնայ ապրիլ : Ասոր երաշխիքը այս մասին ցոյց տրուած հոգատար ուշադրութիւնն է : Արդարեւ ատենէ մը ի վեր աւելի գործնական միջոցներ ձեռք առնուած են ու կ'առնուին անոր երկարակեցութեանը Համար :

Անիի մթնոլորտը, ուր դարերէ ի վեր ժամակոչ-
նակի ձայն բարձրացած չէր, հիմա կը լեցուի անոր զօ-
ղանջովը: Աւերակ քաղաքին ուխտաւորները մեծ հա-
ճոյքով կ'երթան նոյն Մայր եկեղեցին աղօթելու: Շա-
բաթ իրիկունները ժամերգութիւն կը կատարուի այն տեղ,
եւ Կիրակի առաւօտները պատարագ կը մատուցուի:

Մայր եկեղեցիէն յետոյ կ'երթանք մօտէն գաղա-
փար մը կազմելու քաղաքին վեց առանձին բայց իրարու
միացած պարիսպներուն վրայ: Ասոնց մէջերը գտնը-
ւող դռներէ մէկ քանին տակաւին պահած են իրենց ա-
նունները: Աւագ դռնէն դէպի աջ՝ յաւիտենապէս բաց
կը մնայ Դուինի դուռը, եւ դէպի ձախ՝ Կարսի դուռը:
Պարիսպներուն կատարները տեղ տեղ փլած են: Այս
կատարներու ձեւին լիակատար մէկ պատկերը կուտայ
Ծաղկածորի վրայի կողմը ամբողջութեամբ անվնաս
մնացած պարիսպը: Անիկա ատամնաւոր է: Այդ ձեւով
չինուած են առհասարակ հին ժամանակներու բոլոր պա-
րիսպներն ու բերդերը: Պոլսոյ շուրջը դարձող Բիւզան-
դական պարիսպներուն կատարները համեմատաբար բա-
ւական նմանութիւն մը կը ներկայացնեն: Սակայն,
մարդ զարմանքէ աւելի ապշանք կ'ունենայ, տեսնելով
այն ահագին մեծ քարերը իրարու վրայ շարուած: Յայտ-
նի է, թէ այն ժամանակները ոչ շոգիի ոյժ, եւ ոչ ալ մե-
քենական կատարելագործուած գործիքներ գոյութիւն ու-
նէին: Ի՞նչպէս կրցած են կատարել այդ տիտանեան աշ-
խատութիւնը: Եգիպտոսի բուրգերուն, եւ Աթէնքի Ակ-
րօբօլին չափ կարեւորութիւն կ'ընծայէ Եւրոպական ճար-
տարագիտութիւնը Անիի այս երկարաձիգ հսկայ շին-
ուածքներուն: Դրսէն թէ ներսէն անօրինակ կերպով
միապաղաղ ու ողորկ երես մը ունին: Տեսնողը կը
կարծէ, թէ անոնք իրենց ամբողջ երկայնութեամբն ու
բարձրութեամբը միակտուր քարէ մը շինուած են: Բայց
պարիսպներու յարկերուն կամարները աւելի հետաքրք-
րական եւ ուշագրաւ են: Անոնք ունին խիստ նուրբ
կազմուածք, տոկուն բաղադրութիւն ու ճարտար դար-

ձուլածքներ: Եւրոպացիները մեծապէս գնահատած են անոնց արուեստագիտական արժէքը: Կ'ըսուի թէ անոնց դասական պատկերէն օգտուած ալ են:

Քալելով կործանուած մեծ աշտարակի մը բեկորներու քովէն, կը հասնինք դեռ եւս կանգուն ուրիշ աշտարակի մը առջեւ: Այս բարձրայօն աշտարակը որ շինուած է սեւակարմիր քարերով, անկիւնաւոր է, եւ հատուածաձեւ կողեր ունի: Անոր կատարը միայն փլած է: Այն տեղ առիւծ մը, եւ արեւի նմանութիւն ունեցող գլուխ մը քանդակուած կայ: Կ'ենթադրուի, թէ այդ աշտարակը Անիի դիտարանը եղած է: Վարկածը հաւանական կը թուի, երբ նկատի առնուի անոր տեղն ու դիրքը: Անոր գլուխը բարձրանալը բաւական յոգնեցուցիչ է: Մօտ հարիւր աստիճաններէ բաղկացած պտուտակաձեւ քարէ սանդուխ մը ելլել պէտք է: Երբ մարդ վերը կը հասնի, թոքերը լայնցած կը զզայ, միեւնոյն ժամանակ եզական տեսարանէ մը հրապուրուած կանգ կ'առնէ: Անկէ կը դիտուի ոչ միայն Անիի համայնատեսարանը, այլ նաեւ շատ հեռունները, Շիրակի դաշտերը, վանքերը, գիւղերն ու քաղաքները: Աւելի անդին կ'երևան Կողբայ սարերը, Արայ եւ Արագած լեռները և վերջապէս Նոյեան Տապանի կայանը, սպիտակափառ ու վեհատեսիլ Մասիսը:

Այս աշտարակին քովը սիւնազարդ շէնք մը կայ, որ պալատի մը կամ մեծ ապարանքի մը տպաւորութիւնը կ'ընէ, եւ փառաւոր անցեալ ունեցողի երեւոյթ մը կը պատկերացնէ: Այս շէնքն ալ բաւական դիմացեր է ամեն կարգի զօրաւոր հակազդակներու առջեւ: Կարծիք մը կայ, թէ անիկա եղած է Անիի Կաթողիկոսարանը: Յայտնի է, թէ Բագրատունեաց թագաւորութեան չրջանին ժամանակ մը Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռանիստ քաղաքն էր Անին: Կարգ մը հնաբաններ ալ կ'ըսեն, թէ այդ շէնքը Անիի դատարանը, Արդարութեան պալատը եղած է: Ծիշդ որը ըլլալը ստուգուած չէ դեռ: Բայց սա իրողութիւն մըն է, թէ Անիի անտիրական թուական-

ներուն մզկիթի վերածած են զայն, եւ քովի աշտարակին վրայէն ալ մահմետական կրօնաւորը իր բարձրաձայն աղօթքները ուղղած է առ Բարձրեալն Աստուած . . . :

Խիստ հետաքրքրական են արքունի եւ այլ հոյաչէն բաղնիքներուն մնացորդները: Արքունի բաղնիքը, դեռ մօտ կէս դար առաջ կիսաւեր վիճակ մը ունեցած է: Այդպէս կը տեղեկագրեն այն ատենուան այցելուները: Անոր բոլոր ստորաբաժանումները, նոյն իսկ ջուրերուն ծորակները յայտնի եղած են: Գայլաձորի կողմեր գլտնուողները ժողովրդական բաղնիքներ կը կարծուին:

Անիի հրապարակներու տեղերը աւանդաբար ցոյց կը տրուին մինչեւ այսօր: Աւելի որոշ կերպով կը մատնանշուին փողոցները: Ասոնցմէ ոմանց անուններն ալ կը յիշուին. Բուն փողոց, Դարբնոյ փողոց, Վերի փողոց, Կամուրջի փողոց, եւ այլն:

Մեծ ու պզտիկ քանի մը եկեղեցիներ կ'այցելենք, ըսել կ'ուզեմ ներս կը մտնենք: Իրաւ է, թէ աւերակ եկեղեցիներու թիւը շատ է, բայց անոնցմէ քիչերուն մէջը կարելի է մտնել: Քիչ մը ամուր սիրտ ունենալու է: Բոլորովին գետնատակ եղածներուն քով կան մասամբ կանգուն մնացողները: Իսկ այս կամ այն չափով խարխլած, այցելելի եկեղեցիները մատերու վրայ կը հաշուուին: Ասոնց մէջ ուշագրաւ է Ս. Փրկիչը, իր գեղեցիկ շինուածքով: Մէջը որմանկար մը կայ, որ ցարդ անաղարտ կը մնայ: Այնտեղ կը տեսնուի Փրկիչը, որուն առջեւ ողորմութիւն հայցելու դիրքով ծնրադրած է պատկերը գծողը, Սարգիս Փառչկան: Պահլաւունիներու շինել տուած Ս. Առաքելոց եկեղեցին աչքի կ'իյնայ իր ճարտարապետական ինքնատիպ ոճովը: Գմբեթը տափակ և քարաչէն ձեղունով ծածկուած է: Անոր պատերուն վրայ կը նշմարուին գեղազարդ քանդակներ ու արձանագրութիւններ: Եպիսկոպոսներու աթոռ կը համարուի այս եկեղեցին: Ապուղամբենց հրաչակերտ տաճարիկը ժամանակակից է Կաթողիկէ Մայր եկեղեցիին, եւ ձեռակերտն է մեծաքանքար Տրդատ ճարտարապետին: Եի-

նել տուողը Գրիգոր պաշլաուունի Իշխանը : Քարաժայռի մը վրայ բարձրացող պարսպապատ Բեխենց վանքը ունի զոյգ մը գեղաչէն մատուռներ : Այս Բեխ անուան վրայ դիւցազնական պատմուածք մը կայ : Անիի դժբախտ ժամանակներուն , Մանուչէի իշխանութեան օրով , այսինքն 1093-1094ին , մարախէ եւ երաշտութենէ սով առաջ եկած էր Եիրակ եւ Անի : Անիցիք անօթի մնացած էին , եւ Հազարաւորներ սովամահ ինկած , անթաղ կը մընային : Այն ատեն , այդ Բեխ անուն քաջ մարդը մէջտեղ ելլելով 6,000 մեռեալ կը թաղէ : Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչը կամ Նկարազարդ եկեղեցին , Համեմատաբար ամենէն աւելի մխիթարական վիճակ մը ունի : Հաննց Տիգրան Իշխանը կառուցած է զայն : Սխտ ուշագրաւ են անոր պատերուն դրսի կողմի քանդականկարները : Գեղեցիկ է նաեւ եկեղեցիին ներսը : Ամեն կողմ պարապ անկիւն մը չի թողուելու պայմանաւ , գունաւոր նկարներով զարդարուած է : Այս նկարները կը ներկայացնեն գլխաւորաբար Առաքելոց եւ Գր . Լուսաւորչի չարչարանքները : Պատկերներուն վրայ երբեմն կը նշմարուին յունարէն ու վրացերէն արձանագրութիւններ : Տխուր յիշատակներ Յունաց եւ Վրացւոց տիրապետութեան : Արդէն Վրացիք իրենց յատուկ եկեղեցի մըն ալ շինած են Անիի մէջ : Քաղաքին շուրջ բոլորը , տեղ տեղ , միակտուր ժայռերէ շինուած եկեղեցիներ ալ տեսանք : Այս ժայռերը , Անիի շէնքերու քարերուն պէս առ Հասարակ Հրաբխային ծնունդ ունին , եւ իրարմէ կը տարբերին գոյնով ու կարծրութիւնով : Ու մարդ չի կրնար ինքզինքին Հաչիւ տալ , խորհելով , թէ ի՞նչ առասպելական ջանքերով գոյացուած են այդ ժայռէ Աստուծոյ տուները : Գաւիթ , դաս , բեմ , խորան , ամեն ինչ նոյն ժայռէն տաշուած ու կերտուած է : Այս վիմափոր եկեղեցիներուն մէջ կան այնպիսիները , որ Հարիւրաւոր ժողովուրդ պարունակելու չափ ընդարձակ են : Քաղաքի պարիսպներէն դուրս գտնուող Հովիւի եկեղեցին ալ Հետաքրքրական է , մանաւանդ իր պատմութեամբ : Ըստ ա-

ւանդութեան, այդ եկեղեցիին տէրը Հարուստ Հովիւ մը եղած է: Կծծի մարդ մը սակայն, որ ինքզինք աղքատ ձեւացուցած էր: Օր մը, ինչպէս կ'ըլլայ, քաղաքին եկեղեցիներէ մէկէն կը մերժուի ներս ընդունուիլ: Այս վիրաւորական մերժումը դրդապատճառ մը կ'ըլլայ, որ անիկա իր սմսեղուկ կաշիէն դուրս ելլէ եւ իրեն Համար առանձնայատուկ եկեղեցի մը շինէ: Եւ ասով, Անիի հազար եկեղեցիներու թիւը կ'ըլլայ հազար ու մէկ:

Այս հազար եւ մէկի աւանդութիւնը գիտնականներու շրջանակներուն մէջ խնդիր եղած է թէեւ, սակայն, անոր Հակասող ապացոյցներ գտնուած չեն մինչեւ Հիմա: Անին այցելող Հայ թէ օտարազգի Հնարաններ, երբ ամեն բան կը տեսնեն ու կը քննեն, կը Համոզուին այդ Հազար եւ մէկի աւանդութեան: Արդարեւ աշխարհի ոչ մէկ կողմը, չէն կամ աւեր վայրի մը մէջ տեսնուած չէ եկեղեցիներու այդքան խիտ բազմապատկութիւն: Անիի ընդհանուր տեսքը աւելի շատ կէտկիտողները եկեղեցիներն են: Հապա քաղաքին շրջականե՞րը, արուարձանե՞րը: Կը կարծուի, թէ քաղաքին մէջի եկեղեցիները ընդհանրապէս մասնաւորնքու կը պատկանէին, իսկ ժողովրդական աղօթատեղիները շրջակայքը կը գտնուէին: Արդէն Անիցի ժողովուրդին խոնարհ դասակարգերը քաղաքէն աւելի այդ վայրերը կ'ապրէին: Եւ ապահովաբար, քաղաքին պարիսպներէն ներս, եւ թէ դուրսը տարածուող արուարձաններուն մէջ այդ քանակութեամբ եկեղեցիներ կրնային գոյութիւն ունենալ: Անշուշտ բոլորը մեծ տաճարներ չեն, եւ չէին, ու Հաւանօրէն անոնց մէջ բազմաթիւ էին եկեղեցեակներն ու մատուռները:

Երբ Անիի մէջ, եկեղեցիներուն քովէն կ'անցնինք, անոնց իւրաքանչիւրին կից կը նկատենք մէյմէկ աւերակ շէնքեր, որոնք բոլորն ալ գրեթէ իրարու կը նմանին: Զիթահանքեր, կամ աւելի ճիշդը ձիթաիւղի գործարաններ են ատոնք: Եկեղեցիներուն մէջ վառուած ձէթը անոնցմէ կը Հայթայթուէր:

Տեսնուած եկեղեցիներուն նկատմամբ յիշատակու-

Թիւն մըն ալ: Անոնց մէջ տակաւին գոյութիւն ունեցող բոլոր սուրբերու պատկերները հրազէններու գնդակներով ծակծկուած են: Նշանառութիւնները ուղղուած են մասնաւորապէս սուրբերու դէմքերուն ու աչքերուն: Այս օրինակ անարգական երևոյթ մը աչքի կը զարնէ նաև էջմիածնայ մօտ գտնուող Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց եկեղեցիներուն մէջ: Չի մոռնանք աւելցնել, թէ դարերէ ի վեր շարունակ կործանման վրայ եղող Անի քաղաքին մէջ ամենէն դիմացկուն շէնքերը դարձեալ այս եկեղեցիները եղած են, եւ հետեւաբար, դարերէ ի վեր, անոնք ապաստանարան ալ եղած են Հայ Հալածեալներուն: Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»ին անմաշ Հերոսը, քաջ Աղասին ևս այս նուիրական վայրերուն մէջ ապաստանեցաւ 1820ին, 300 ընկերներով կուուեցաւ Պարսիկներուն դէմ, եւ Անիին տիրացաւ: Բայց Հայրենի սիրով վառ դիցազունը յետոյ թողուց Անին, ակամայ ու արտասուլից աչքերով, վասնզի Հայերը չուզեցին բնակիլ այնտեղ: Բռնակալներէ աւելի Երիզացի վարդապետի մը անէծքները Անիի շուրջը դեգերող խեղճ Հայերը սարսափեցուցած էր այդ ատենները: Այս աւերակ եկեղեցիները 1877ի Ռուս-թուրք պատերազմի միջոցին ալ օթեւան եղան ամեն ազգի պատերազմիկներու: Ռուսահայ զինուորականութիւնը անշուշտ գոհ եղաւ, երբ թուրքերը դուրս վճնտեց այդ սրբազան թաքստոցներէն: Թուրքերը արտաքսուեցան, բայց անոնց տեղ յետոյ թափառական Գիւրտերը եկան բնակելու պարբերաբար: Ու ամեն ազգի եւ ժամանակի մահմետական բնակութիւնները Հաւասարապէս աղիտաբեր եղած են այս սրբավայրերուն: Սակայն Հիմա ալ անոնց մէջ բնակողներ կան: Մնայուն ու անփնաս բնակիչներ: Անոնք մարդիկ չեն, այլ վայող խեղճ բուեր, եւ տխրատեսիլ օձեր ու կարիճներ:

Կ'անցնինք Միջնաբերդ: Ասիկա բուն նախնական Անին է, պատմութեան յիշատակած «Անի Ամրոց»ը գուցէ: Հիմնուած է ճիշդ Ախուրեան հովտին ու Ծաղկաձորին միջեւ բարձրացող բլուրին վրայ: Կը կարծուի թէ այս տեղ

բնակած էին Բագրատ . նախնիքները , և ոչ թէ վերջին թագաւորները , որոնք քաղաքին մէջ Հաստատուած էին : Այդ բարձրաւանդակին վրայ գտնուող բոլոր պալատները , զօրանոցները , ամրոցներն ու եկեղեցիները Հիմնայատակ կործանուած են , եւ ամեն կողմ աւեր ու աւերակ է : Քաղաքին վրայ պահպանի դեր կատարող սյա բերդը անկէց աւելի ողբալի տեսարան մը կը պարզէ : Փլատակներուն մէջ , ասդիս անդին , Հազիւ Հազ կ'երեւայ կործանուած պատի մը ուրուատիպ մնացորդը , որ կարծես թէ կը դողդղայ , կը տատանի , կ'իյնայ , ու մարդ անոր անկումը չի տեսնելու Համար , կ'ուզէ աչքը դարձնել ուրիշ կողմ . . . : Աւերակներուն վրայ անձրեւի կաթիլներն ու արեւի ճառագայթները իջնելով բնական բեղմնաւորութիւն մը յառաջ բերած են , սյսինքն մեռեալ բնութիւնը կենդանացած է , եւ բուսած են խոտեր , մացառներ , ու նոյն իսկ ծաղիկներ : Բոյսերուն մէջտեղերը ինկած կը մնան փառաւոր սիւներու խոյակներ , եւ սըրբատաշ խոշոր քարերու բեկորներ , որոնց վրայ երբեմն կը նշմարուին Հայերէն եւ յունարէն արձանագրութիւններ : Ինչպէս յայտնի է , Բիւզանդական կայսրութեան ներկայացուցիչները Միջնաբերդը կը բնակէին , վասնզի քաղաքական եւ առողջական կրկին տեսակէտներով ամենայարմար վայրն էր անիկա :

Միջնաբերդէն կուգանք քաղաք , եւ կանգ կ'առնենք Բագրատունի թագաւորական պալատին առջեւ : Շէնքր կը գտնուի Մաղկաձորի եւ քաղաքին Հիւսիսակողմի պարիսպներուն անկիւնը : Կառուցուած է ռազմական շափագիտութեամբ , եւ ունի քառակուսի դիրք , լայն արձակ Հիմքեր , երբեակ յարկեր ու Հարիւրաւոր սենեակներ կամ սրահներ : Այսօր , իրրեւ յիշատակ կը մնան անոր Հրակայական պատերը , որոնք , դժբախտաբար , իրենց վրայ չեն կրեր ոեւէ յիշատակ — արձանագրութիւն : Մուտքի կողմի վեհատեսիլ պատին երեսը զարդարուած է գեղեցկօրէն դասաւորուած գոյնզգոյն քարերով ու մեծաՀարուստ քանդակներով : Դրան եւ առաջին յարկին մէջ-

տեղը կայ պատշգամ մը, որուն փլած բացուածքէն կը տեսնուի Անիի կապուտակ երկինքը: Ներս մտնողը սըրտի բուռն ճնշում մը կ'ունենայ...: Կործանումը անոր մէջը գոյացուցած է ահագին կոյտեր, թումբեր ու խորխորատներ: Երբեմն ծակեր ալ կը նկատուին, եւ երբ, այս մութ ծակերէն ներս քար մը կը ձգուի, վարէն աղմուկ կը լսուի: Պատերու բացուածքներէն կ'երեւայ պալատին ետեւի կողմը, որ զարհուրելի զառիվայր մըն է: Անկէ վար գլորուողը կորսուած է: Արքունի պալատին ներսի կողմը այս աստիճան քանդուելուն մէկ պատճառն ալ խուզարկութիւնները եղած են: Երկու տեսակ պեղում տեղի ունեցած է. մէկը պաշտօնական, բացսոյսյոտ կերպով, միւսը ծածուկ, գաղտագողի: Աւագակները, գանձեր փնտնելու նպատակաւ, իրենց կատարած գողունի պեղումներէն ինչ գտած տարած են՝ յայտնի չէ: Բայց պաշտօնական, բացարձակ վասն ի վերուստի մը պատմութիւնը կ'ընեն: Պալատին մէկ պատին բարձունքը քանդակուած թագաւորի մը պատկերը կէս դար առաջ Հանուելով փոխադրուած է Բեթրեսպուրկ: Պատկերը կը ներկայացնէր Գագիկ Բ. թագաւորը գլխատուած, և զլուին ալ իր ձեռքերովը բռնուած: Գագիկի եղերական վախճանը խորհրդանշող այս պատկերը զարմանալի նմանութիւն մը ունի Փարիզի Բանթէօնին պատերուն վրայ երեւցող գլխատուած Սէն Տրնիի նկարին:

Իր շիրիմներովը գետնին հաւասար դարձած Անիի գերեզմաննոցը կ'երթանք, եւ գլխիկոր պտոյտ մը կ'ընենք պառկող Հողորդոց Հողերուն վրայ: Երբեմնի պերճաշուք մեռելաստանը այսօր վայրի, խորտ ու բորտ դաշտավայր մը: Շատ տապանաքարեր, գլխու կամ ոտից կողմէն խրուած են Հողին մէջ: Երբեմն ալ գերեզմանանման փոսեր բացուած են: Ուրիշ բան մը չի կայ այս Հովրտիքին մէջ, ուր մարդ կանգ առնէ երկար, դիտէ ու տեսածը վերլուծէ:

Կ'ուղղուինք դէպի Ախուրեան ձորի մէկ բարձրաւանդակ բլուրը ուր բարձրանալու համար պէտք է մագլցիլ

խիստ դժուարամատչելի, սեպ քարաժայռերէ վեր: Գողգոթայէ աւելի տաժանելի դարիվեր մը, ուրկէ երբ կ'ելլենք ու քրտնաթաթաւ կը հասնինք անոր գլուխը, ոչինչ կը գտնենք...: Բայց յուսախարութեան մըն ալ չենք մատնուիր, քանի որ ապրող յիշատակարան մը գտնելու մտածումը չունէինք արդէն: Նոյն աւերակները, նոյն պատմութիւնը, ու այս անգամ քիչ մըն ալ աւելի անկերպարան վիճակ մը: Բերդերու, բուրգերու ու եկեղեցիներու փլատակ կոյտերու խառնուրդէն իր վրայ ուրիշ բարձր բլուր մը ձեւացուցած է այդ արդէն բարձրադիր վայրը՝ որուն Աղջկան ԲՆՐդ անունը կուտան: Յայտնի չէ, թէ այս անունը Հայոց ժամանակէն թէ օտար տիրապետութիւններու շրջանէն մնացած է: Ոմանք, Պոլսոյ եւ Պաքուի Աղջկան Բերդերու համբաւին նման պատմութիւն մը կը վերագրեն անոր: Կ'ըսեն, թէ այն տեղ արքայադուստր մը բնակած, եւ վիպական կեանք մը ու վախճան մը ունեցած է: Ուրիշներ կը կարծեն, թէ հոն կուսանաց վանք մը կայ եղեր, թէ եկեղեցիներ ու բազմաթիւ խցիկներով ընդարձակ բերդանման ամուր շէնքեր կառուցուած էին, եւ թէ վարէն վեր ելլելու համար շինուած էին քարահատ կանոնաւոր սանդուխներ: Աւելի հին աւանդութեան մը համաձայն, քարաբլուրին վրայ կանգնուած էր Հայոց ամենասիրելի աստուածուհիին Անահիտի մեհեանը, քրիստոնեայ Բագրատունիներէն ու Անի քաղաքը «Անի Ամրոց» կոչուելէն առաջ:

Այնպիսի խոր անդունդ մը կը ներկայացնէ քաղաքին երկու կողմը երկնցող մեծ ձորը, որ վերէն վար դիտողը գլխու պտոյտ կ'ունենայ: Ատիկա ճամբան է Ախուրեան գետին, որ օձապտոյտ ոլորքներով կը սահի կ'երթայ: Այն տեղ է Անիի նշանաւոր կամուրջը, երեք յարկերէ բաղկացած Հոյակապ շինուածքը: Վաղուց ի վեր փլած է ան, եւ հիմա կը մնան անոր ամրապինդ խարխսիները: Գետին երկու ափունքներուն վրայ կանգուն մնացած այդ երկարակեաց վկաները կը նմանին երկու արտակարգ ուրուականներու, որոնք նոյնպէս ճակատագրօրէն հակած են

դէպի իրենց առջեւէն ընթացող ջուրը, եւ օր մը չէ օր մը պիտի կործին:

Գետին եզերքները, եւ Ծաղկածորի հովտին այլ եւ այլ կողմերը կը նշմարուին բազմաթիւ քարաչէն բնակարաններ: Քաղաքին շուրջը հաստատուած Անիցիներուն պատկանող տնակներ ու կրպակներ են ատոնք, եւ ունին մէկէ աւելի յարկեր ու բաժանումներ: Այս տեղերը կան նաեւ հարիւրաւոր արուեստական քարայրներ: Ասոնք ունին պզտիկ մուտքեր, եւ հաւանօրէն շինուած են վտանգի ժամանակ ժողովուրդը պատսպարուելու դիտումով: Կարծիք կայ, թէ ասոնցմէ զատ ստորերկրեայ մեծ ու ճիւղաւորուած թաքստոցներ ալ գոյութիւն ունեցած են, եւ այս կարծիքը շատեր ստոյգ իրողութիւն մը կը համարին: Այս գետնամէջ ապաստանարաններու մէկ նմոյշն ըլլալ կը թուի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վարի կողմերը բացուող ներքնուղին, որուն շատ մթին ու երկիւղազդու անուն մը կուտան. «Գնացողը չի գար»: Կ'ըսեն որ Անիի կործանումէն ետք, իրաւ ալ մարդ ներս գնացած է անկէ, հետաքրքրութեան ու խուզարկութեան համար, ու վերադարձած չէ: Հոռմի, Նարօլիի եւ Փարիզի գետնադամբան ուղիներուն նմանութեանը համապատասխանող համբաւ մըն ալ ունի այս ստորերկրեայ ուղի: Շիրակի ժողովուրդին մէջ դեռ բերնէ բերան կը շրջի այն զրոյցը, թէ Անի ունեցած է մօտակայ ու հեռաւոր քաղաքներու հետ հաղորդակցող գաղտնի փապուղիներ: Աւելի տարածուած թուիք մըն է, որ գետնի վրայի Անիին նման տակն ալ ուրիշ Անի մը եղած է, և այս ստորերկրեայ Անիին մուտքերը գաղտնի պահուած էին տարածայնութեան վախէն: Չափազանցութիւնը մէկդի թողելով, շատերու պէս կարելի է ընդունիլ, թէ ներքին հաղորդակցութիւններու համար Անին ունեցած է գետնի ճամբաներ, որոնք բնականաբար ի վերջոյ մատնուած են իրենց վրայ գտնուող քաղաքի վիճակին:

Ու մենք կը շուարինք այլ եւս, թէ այս կործանուած քաղաքին ո՞ր կողմը երթանք, եւ անհամար կիսափուլ

չէնքերուն ու բրգանման փլակոյտերուն ո՞ր մէկը դիտենք ու յիշենք իր անունով: Կանգ կ'առնենք ու անդրադարձում մը կ'ընենք մեր տեսածներուն վրայ: Այս շրջագայումը մեզ աւելի բարդ մտահոսանքներու ենթարկած է: Մեր ընդունած տպաւորութիւնը բազմազան է: Միշտ աւելին տեսնելու անյագ հետաքրքրութիւն ու յետընկրկում, հպարտութիւն ու լքում, հրճուանք ու տրրամութիւն զիրար կը գլեն: Անին շէն, աշխարհի աւեր, կ'ըսէր հին առածը, եւ ահաւասիկ առակի կարգ անցնող այդ շէն Անին...: Ու մեր աչքերը, ինքնարեւարար, դարձեալ կը դառնան ամեն կողմ տարածուած աւերներուն վրայ: Այս անգամ այդ տեսարանը անհուն գերեզման մը կը թուի մեզ, համայնական գերեզմանը աշխատասէր, արտադրող, եւ բարի ու առաքինի ժողովուրդի մը, որ դեռ երէկ կ'ապրէր...:

Բայց աւերակներու գերեզմանահանգոյն այս պատկերը, մանաւանդ գիշերները, լուսնի լուսով, աւելի հոգեխռով երեւոյթ մը կ'առնէ: Կուզայ վայրկեան մը նոյն իսկ, որ անիկա անըջային կը դառնայ, եւ մարդ ինքզինք երազի մէջ կը կարծէ: Կիսափայլ երկնալոյսին տակ երեւցող կանգուն շէնքերը իրենց զանազան դիրքերով կենդանի ահագնակազմ էակներու ձևեր ու նմանութիւններ կ'առնեն: Տեսակ մը հաշմոտ, ծամածուռ, այլանդակ, ուրուսային ու առասպելատիպ մարմիններ, որոնցմէ ոմանց մթաստուեր կողերուն մէջ բացուած խոշոր ծակերէն անդին փալփլուն, երեւակայածին հեռանդկարներ կը ծփան: Ապա, այդ մունջ հսկաները օդը թնդացնող մեծաչոինդ աղաղակներ կը բարձրացնեն, կը շարժին, կ'ոստոստեն, խօլական պարեր կը բռնեն ու արագասլաց արշաւանքներ կը կատարեն այս ու այն կողմ...: Ահարեկ աչքերը կը քթթին: Մղձաւանջը կը ցնդի: Ու ահա վերստին հէք սւերախտ, գերեզման քաղաքին սգախորհուրդ տեսքը, եւ Ախուրեանի արձակած խորունկ, կսկծոտ հեծեծանքները...:

ԳՈՐԾ ԵՒ ԳՈՐԾՈՂՆԵՐ

Հարիւր տարիէ ի վեր Հայ միտքը մասնաւոր ուշադրութեամբ մը Անիով զբաղած, եւ միշտ հետամտած է զայն տեսնելու: Հաւանօրէն, ուրիշ ամեն տեսակ պատճառներէ աւելի, Հաղորդակցութեան դժուարութիւնը բաղձանքներու իրագործմանը արգելք հանդիսացած է: Անդրկովկասը Ռուսաց տիրապետութեան ենթարկուելէն ետքն է, որ ճամբաներու եւ երկաթուղիներու շինութեամբ, Անին դիւրամատչելի դարձաւ թէ Հայերուն եւ թէ Եւրոպացի գիտնականներուն: Սակայն դեռ ճամբաները չի շինուած ալ, ամեն նեղութիւն ու վտանգ յանձն առնելով, դէպի Անի ճամբորդողներ գտնուած են: Անգլիացի մեծ Հնախոյզ Քէր Բօրթը, 1817ին Անին այցելելով, քննութիւն մը կատարած, եւ Հնագիտական նրկարագրութիւն մը ի լոյս ընծայած է: Նոյնը ըրած են նաեւ անոր մէկ քանի յաջորդները, անցեալ դարու առաջին երեք քառորդներուն մէջ: Քօխ, Գերման բուսաբանը, Անիի հովտին մէջ երկու անծանօթ ծաղիկներ գրտնելով զանոնք Անիական անուններով մկրտած ու ճանչցուցած է բուսաբանական աշխարհին: Անցեալ դարուն, առաջին անգամ Անին տեսնող Հայերն ալ եղած են երկու կրօնականներ, Յովհան եւ Պաշատուր անուամբ ծանօթ Էջմիածնեցի քահանաները: Այցը կատարուած է 1804ին: Ասոնց տուած տեղեկագրութենէն կ'իմացրուի, թէ ուրիշ խել մը շէնքերու հետ նաեւ 40 եկեղեցիներ ամբողջութեամբ անվնաս կը մնային դեռ այն ատեն: Աւելի հին տեղեկութեանց համար պէտք է դիմել մեր հին պատմագիրներուն: Մասնաւորապէս Ասողիկ, Ա-

նանիա Շիրակեցի, Մատթէոս ՈւռՀայեցի, Վարդան Պատմիչ եւ Ղազար Փարպեցի բաւական բաներ գրած են Անիի անցեալ փառքին ու թշուառութիւններուն վրայ: Բայց, բոլոր Հին Հատորներուն ու անցեալ դարուն երեւցած աշխատութիւններուն մէջ ամենէն աւելի ընդարձակ Հետազօտութեան մը արդիւնքը կը համարուի Ալիշանի Հոյանուն «Շիրակ»ը: Անկէջ ետք աւելի յաճախ երեւցած են Անիի յիշատակարաններու Հայերէն նկարագրութիւնները: Այս վերջին տարիներս տպագրուեցան մանաւանդ Հնախօսական եւ արուեստագիտական կարգ մը ուսումնասիրութիւններ: Բազմաթիւ են Անիի վրայ յօրինուած երգերն ու ողբերը, որոնց բոլորը ժողովրդականացած չեն: Այս գուտ Անիական բազմակողմանի գրականութեան մէջ վիպասանական ճիւղն ալ անտեսուած չէ: Պր. Գ. Այվազեան գրած է վէպ մը, «Անիի Կործանումը» անունով, որուն Հետաքրքրաշարժ բովանդակութիւնը կը յիշեցնէ Լորտ Լիթլնի «Պոմպէի Կործանումը»:

Գրական գործունէութեան ընկերացած է նաեւ նրկարչականը: Աւերակ քաղաքին կանգուն ու կիսակործան շէնքերը, փլատակներն ու համայնատեսարանները բոլոր նկարուած են: Լուսանկարիչ Քիւրքճեանի, Փափագեանի եւ Սողոմոնեանի գեղեցիկ լուսանկարներէն յետոյ, Մարիմ-Գնունիի «Շքեղ» նկարաթերթը ճաշակաւոր պատկերներ տուած է: Իսկ Պր. Ա. Վրոյր պատրաստած է մանրագիտական նկարներու ճոխ Հաւաքածոյ մը:

Բայց ահա գրեթէ երկու տասնեակ տարիներէ ի վեր, գրիչին ու վրձինին միացած է նաեւ բրիչը: Եւ այս վերջնոյն տուած արդիւնքները, միւսներէն աւելի փառաւոր եղած են: Անոր մէկ շարժումը դարերէ ի վեր նկարագրուածներէն շատ աւելի գործնական բաներ ըսած է ու պիտի ըսէ: Անիի մէջ պեղումի Հսկայ գործեր կան: Երբ կործանուած քաղաքին մէջ պտրտուիլը, ըստ դիպաց, ոտքը գետնին կը զարնէ, տակէն անդնդա-

յին պարապութեան խուլ ու խորհրդաւոր ձայն մը կը լսէ : Տարակոյս չի կայ , թէ թաղուած Հնութեան գանձերը օր մը ամբողջութեամբ երեւան հանուելով , պայծառ լոյս մը պիտի սփռուի մեր բոլոր Հին յիշատակարաններուն մէջ ամենակարեւորը նկատուող Բագրատունեաց մայրաքաղաքին վրայ :

Մինչեւ Հիմա կատարուած պեղումներուն նախաձեռնողը եղած է Ռուսաց Կայսերական Հնադիտական Ընկերութիւնը : Նիւթապէս օժանդակողը՝ Հայերը : Պեղման գործին ալ հսկած է Վրացի Ուսուցչապետ Ն . Մար , որ յիշեալ Հնադիտական Ընկերութեան անդամներէն է : Պր . Ն . Մար , իր նշանաւոր գիւտերովն ու անոնց վրայ գրած բացատրական ընդարձակ հրատարակութիւններովը մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Հայ Հնախօսական պատմութեան : Անիկա լաւ Հայագէտ մըն է :

Անդրանիկ պեղումը թէեւ սկսուած էր 1892 թուին , սակայն այլ եւ այլ արգելքներու պատճառաւ գործը թողուած , եւ վերսկսուած է 1904ին : Անկէ ետք , մինչեւ այս վերջերս , առանց մեծ ընդհատումի մը , գրեթէ կանոնաւորապէս շարունակուած են պեղումները :

Պեղումներու վերսկսման թուականին էր , որ Պր . Մարի նախաձեռնութեամբ ու ջանքերով Անիի մէջ Հիմնուեցաւ Թանգարան մը : Մինչեւ այդ ժամանակ Անիէն շատ բաներ ցրուած ու կորսուած են , քանի որ հրակող , տէր կազնող , հաւաքող ու պահպանող մէկը , կամ տեղ մը չի կար : Ընդդէմ այս տեսակէտով է մանաւանդ , որ Պր . Մար իր պեղումներուն չափ եւ նոյն իսկ աւելի կարեւոր գործ մը կատարած է Անիի մէջ Թանգարան մը Հիմնելով : Թանգարանը Կաթողիկոսարան կոչուած աշտարակաւոր շէնքն է , որուն կործանուելու վտանգ սպառնացող մասերը նորոգուելով , կարգի բերուած է : Եթէ այդ Հիմնարկութեան գլխուն անակնկալ դժբախտութիւն մը չի պատահի , եւ եթէ միշտ խնամքով պահպանուի , տարակոյս չի կայ , որ անիկա ժամանակի ընթացքին աւելի բեղմնաւորուելով կատարեալ գոհացում

պիտի տայ Անին այցելող Հնագէտներու Հետաքրքրութեանը :

Անիի մէջ Հիմա շինուած է նոր թանգարան մըն ալ , դարձեալ Պր . Մարի Զանքերով , որուն ծախքը հոգացած են Պ . Պ . Ղուկասեան եւ Մանթաշեան :

Կովկասահայ թերթերը այս վերջերս Հաղորդեցին , թէ Ռուս կառավարութիւնը մտադիր է Անիի մէջ Հիմնել Հնագիտական Ճեմարան մը : Նոյն թերթերը ուրիշ լուր մըն ալ Հաղորդեցին : Ռուսիոյ Կրթական նախարարութիւնը որոշած է Կովկասի մէջ ունենալ Գիտական Յանձնախումբ մը , որ առաջնորդ ըլլայ Կովկասեան Հնութիւններու կանոնաւոր ուսումնասիրման եւ պեղումներու գործին : Նախարարութիւնը Գիտութեանց Կաճառին պիտի տայ տարեկան 5 , 000 ռուբլի , Անիի շրջակաները պեղումներ կատարելու , եւ գտնուած Հնութիւնները դասաւորելու համար : Ո՞ր . յայտնի չէ : Այս լուրերը անշուշտ նպաստաւոր չեն Հայոց համար : Լաւ է որ պեղումները Հայոց միջոցաւ կատարուին , եւ գտնուած բոլոր Հնութիւնները Անիի Հայ թանգարաններուն մէջ պահուին :

Ոտնձգման այս եւ այլ կարգ մը լուրերը պատճառ եղան , որ Ամենայն Հայոց Հայրապետը դիմէ փաստերու Հաւաքման , Հաստատելու համար որ Անին անձեռնմխելի է : Այսպէս , Ն . Ս . Օծութեան Հրամանաւ , Կաթող . Դիւանատունէն յանձնարարուած է Երեւանի փոխ-թեմակալ Խորէն եպիսկոպոսին որ Հանել տայ Երեւանի եւ Կարսի Հայոց հոգեւոր կառավարութեանց Հին տոմարներէն Անիի Վանահայրութեան , եւ հողերու ազգային սեփականութեան վերաբերեալ բոլոր փաստաթղթերը , ու կալուածագրերը , եւ զրկէ Հայրապետին :

Տարիներու ընթացքին , Պր . Մարի Հսկողութեամբ կատարուած են խել մը նորոգութիւններ : Անցեալ տարի նորոգուեցաւ Ս . Փրկիչ անուն բազմանկիւնաւոր գեղակերտ եկեղեցին , որ Հիմնայատակ կործանուելու վիճակին հասած էր :

Ռուսաստանի Հայերը, ի նկատի առնելով Պր. Մարի անձնական Հանգստութեան պարագան, ամեն յարմարութիւններով օժտուած տուն մը շինեցին Անիի մէջ, և յատկացուցին անոր բնակութեանը:

Ճարտարապետ Պր. Թորոս Թորամանեանի անունը նոյնպէս ամրապնդօրէն կապուած է Անիի ժամանակակից ու ապագայ պատմութեան հետ: Պր. Թորամանեան, Պոլսոյ Գեղարուեստից Վարժարանէն ընթացաւարտ եղած, և և ճարտարապետական մասնաղիտութիւնը կատարելագործած է Փարիզ: Անիկա երկար տարիներէ ի վեր միշտ Հաւատարիմ մնացած է Անիի աւերակներուն մէջ գործելու իր նուիրական ուխտին: Իր ձեռնարկած գործին Համար անոր ցոյց տուած անձնուիրութեան աստիճանը մեծ եղած է:

Պր. Թորամանեանի կատարած գործը Հանրածանօթ է: Դեռ չի կործանուած շէնքերը, և փլակոյտերու տակէն Հանուած աւերակները բոլոր չափած, գծագրած, իւրաքանչիւրը իր բնական վիճակին ու ամբողջութեանը վերածած ու կենդանացուցած է: Եւ այս կեանք մաշող, մարդ ծերացնող, սոսկալի բայց միեւնոյն ժամանակ Հոյակապ աշխատութիւնները սա եզրակացութեան յանգած են, թէ Հայերը ունեցած էին ինքնուրոյն ճարտարապետութիւն մը: Երկար բարակ Հետազօտութիւններու, Հաստատուն ու կենդանի ապացոյցներու վերայ Հիմնուած Պր. Թորամանեանի այս վկայութիւնը Հայերու Համար անակնկալ գիւտ մը, և պատուարեր յայտնութիւն մը եղաւ: Մինչև և այդ, մեր ազգին մէջ այնպիսի կարծիք մը կար, թէ Հայաստան Հետեւող մը եղած է օտար ճարտարապետական ոճերու: Միեւնոյն կարծիքը կը տիրէր նաև Եւրոպացիներու մէջ: Օրինակի Համար, Քէր Բօրթր, Անիի ճարտարապետութիւնը Դորէական ճաշակով որակած է: Ապաօդ աւելի Բիւզանդականի նմանութիւն մը գտնելը կը յայտնէ: Պրահամ և Դէսիէ ամենուն պէս սքանչացած են, բայց անուն մը չեն կրցած տալ: Պօռէ Բիւզանդականի, Ա-

րարականի եւ Պարսկականի խառնուրդ մը ենթադրած է: Համիլթըն ամենէն աւելի անորոշ դիրք մը բռնած է Անիի ճարտարապետութեան մասին իր գրած գրքին մէջ: Լինչ Անին ճարտար միջնորդ մը համարած է Հոոմի, Բիւզանդիոնի եւ Արեւելքի միջեւ: Իսկ Պր. Թորամանեան, արուեստագիտական անթերի կատարելութեամբ իր վերակազմած գործերովը, ինչպէս նաեւ հրատարակած ուսումնասիրութիւններովը այդ վարկածին սխալ ըլլալը մէջտեղ հանեց: Ասկէ զատ անիկացոյց տուաւ գիտնական աշխարհին, թէ Անիի մէջ, քաղաքին ծաղկած առաջին շրջաններուն, ո՛չ միայն գոյութիւն ունեցած է իսկական Հայածնունդ ճարտարապետութիւն մը, այլ նաեւ անոր ոճէն օգտուած են Եւրոպական ազգեր:

Այս յայտարարութենէն յետոյ, Եւրոպացի ճարտարապետներ գիտական աւելի լուրջ հետազօտութիւններ կատարեցին, եւ վերջապէս համոզուեցան մատնանշուած իրականութեանը: Անոնցմէ մէկը նոյն իսկ աւելի առաջ գնաց, եւ Գաւհիբէ տպուող «Լ'իժիբ» Փրանսերէն թերթին մէջ գրեց, թէ Գոթական ճարտարապետութեան Հայրենիքն ալ Հայաստանը եղած է: Անիկա իր խօսքը հաստատելու համար, իբրեւ օրինակ ներկայացուցած էր Անիի Կաթողիկէ Մայր եկեղեցին: Յայտնի է թէ այս տաճարը կառուցուած է այն ժամանակ, երբ Եւրոպական ճարտարապետութեան ոճը Հոոմէական էր տակաւին: Վիէննայի Համալսարանին ուսացչապետներէն Սթիրքովսքի նոյնպէս գրեց, որ Հայկական ճարտարապետութիւնը իր զարգացած շրջանին տիրած է Բիւզանդականին ու Գոթականին, ապա Եւրոպա անցնելով ազդած է նաեւ Իտալիոյ, Գերմանիոյ, եւ Ֆրանսայի կարգ մը եկեղեցիներու ճարտարապետութեանը վրայ: Ասոր նման ուրիշ շատեր ալ, թերթերու եւ գրքերու մէջ հաստատեցին Հայ ճարտարապետական գեղարուեստին ինքնայատուկ գոյութիւնը, եւ անոր ունեցած դասական արժէքը:

Պր. Թորամանեան աչքի իյնող կարգ մը Եւրո-

պացի գիտնականներու կողմէ ընդունած է գնահատական վկայութիւններ: Աւստրիացի նշանաւոր արեւելագէտ Արզիքովսքի, Պր. Թորամանեանի արուեստագիտական Հեղինակութիւնները հրապարակաւ գովելէ ետք անհրաժեշտ դատած է, որ այդ աշխատութիւնները գերմաներէնի թարգմանուին: Տաղանդաւոր Հայ ճարտարապետը, այս տարի հրաւէր ստացաւ, իր աշխատութիւններով մասնակցելու Վիէննայի Համալսարանի Արեւելեան ճիւղին մէջ բացուած Հայ պատմական գեղարուեստներու դասախօսութեանց: Իսկ Բեթերսպուրկի Գիտութեանց Կաճառը գովարանական վկայական մը նուիրած է անոր:

Ու հիմա, Հարցնէք գուցէ, թէ մեր ազգին կողմէ՞ որ աստիճան գնահատուած է այդ չափազանց Համեստ, գերազանցապէս ազնիւ բնաւորութեան տէր, եւ իր ցեղին փառք ու պատիւ բերող գործիչը: Այդ մասին, դժբախտաբար, շատ բան չունինք ըսելու...: Այսքանը միայն կրնանք յիշել, թէ անցեալ տարի Իզմիրեանց մրցանակը պսակեց անոր Հեղինակութիւններէն «Պատմութիւն Հայ ճարտարապետութեան» գործը: Ահա՛ մեր ցոյց տուած ամբողջ դրական քաջալերանքը, տասնեակ տարիներէ ի վեր յանուն ազգապանծ դաղափարի մը մարտիրոսական տանջանքներով լեցուն կեանք մը քաշկռտող այդ երախտաւոր, մեծ Հայուն Հանդէպ:

Անիի մէջ կատարուած ընդհանուր աշխատութիւններուն իրենց մասնակցութիւնը որոշ չափերով ընծայաբերած են ի միջի այլոց նաեւ Պր. Ա. Վրոյր, Պր. Կ. Բասմաճեան, եւ Անիի հիւրընկալ Միքայէլ վարդապետ: Այս վերջինի Համեստուկ գործունէութեան արդիւնքներէն մէկն է Մայր եկեղեցիի բակին շուրջը քաշուած քարէպատը: Մեծ ու պզտիկ բաւական թուով սենեակներէ բաղկացած Հիւրատան շինութեան գործն ալ ի գլուխ բերած է Գր. Եպիսկ. Աղուանեան:

Դ.

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Գանք Հիմա այն կարեւոր արդիւնքներուն, որոնք յառաջ եկած են 1892 թուականէն սկսած մինչեւ ներկայս կատարուած պեղումներէն:

Ամենէն առաջ երեւան Հանուեցան քաղաքին ամենահին մասին մէջ գտնուող Աչոտ Ողորմած արքայի Հիմնարկած ամրութիւնները, եւ քանի մը եկեղեցիներ: Միեւնոյն տեղը ուրիշ ուղղութեամբ պեղումները շարունակուելով, գտնուեցան եօթը Հատի չափ տուներ, կամ տնակներ: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը երեք կամ չորս բաժանումներէ բաղկացած է, եւ իր մէջ ունի Հաց եփելու թոնիր մը, ճիշդ այն ձեւով ու խորութեամբ, որուն նմանները կը գտնուին Հայաստանի ներքին գաւառներու տուներուն մէջ: Բնակարաններու յատակագծերը բաւական ցած են փողոցի մակերեւոյթէն: Պր. Մարի կարծիքով այդ տնակները կառուցուած են եղեր արդէն անգամ մը Հիմնայատակ կործանուած աւերակներուն վրայ:

Նոյն տնակներէն գտնուած առարկաներուն մէջ իրենց առատութեամբը աչքի ինկած են ապակեայ, յախճապակեայ եւ Հողէ զանազան անօթներ ու պնակներ: Շատ քիչերը անփնաս: Ամաններէ ոմանց վրայ ոսկեզօծ վերտառութիւններ: Երեւան եկած մեծ կարասները, երկանաքարերն ու սանդերը Հիմակուան գործածուածներէն տարբերութիւն չունին: Գտնուած է բաւական քանակութեամբ պղնձեայ դրամ, բիւրեղեայ ապարանջան, ուլունք, գնդասեղ, մատանի եւ այլն: Սնդիկի գործածութիւնը, թէեւ որոշ չի գիտցուիր ինչ բանի

Համար , բայց կ'երեւայ թէ շատ տարածուած է եղեր , որովհետեւ յատկապէս սնդիկի Համար շինուած խել մը կաւէ պզտիկ ամաններ ձեռք բերուած են :

Քաղաքի միեւնոյն Հին մասին մէջն է որ դարձեալ անցեալ տարի երեւան Հանուեցան երկու եկեղեցիներ , մէկը մեծ , միւսը պզտիկ : Մեծին ԺԲ. դարու գործ ըլլալը Հաստատուած է , անոր պատերուն վրայ բանուած քանդակներու ոճէն : Գմբեթաւոր է , եւ մէջը կը պարունակէ բազմաթիւ գերեզմաններ : Պզտիկ եկեղեցիին գմբեթը փլած է : Մէջէն Հանուած շատ մը խաչքարերէ մէկը մարդահասակի չափ մեծութիւն ունի , եւ անվնաս է : Երկու եկեղեցիներն ալ յետոյ բնակարանի եւ ախոռի վերածուած են , վասնզի անոնց մէջ տեսնուած են թոնիր , կարաս , եւ անասնոց փղտեղութիւն :

Նոյն եկեղեցիներուն մօտերը մէջտեղ Հանուած են նախորդներու պայմաններուն մէջ գտնուող ուրիշ խել մը տնակներ : Դարձեալ աւերակ աւերակի վրայ : Ասոնց մէջ ալ նկատուած են միեւնոյն ատոնին առարկաներն ու թոնիրները : Բայց մեծ ուշադրութիւն գրաւած են անոնց դարակներէն ելած կարգ մը ամենանուրբ ու թանկագին յախճապակեայ ամանները , ոմանք վերտառութիւններով , ոմանք ջնարակուած , եւ ուրիշներ ոսկենրկար զարդարանքներով դրուագուած : Անոնք իրենց գոյնէն եւ փայլէն բան մը չեն կորսնցուցած մինչեւ Հիմա :

Պեղումով մը բացուած է քաղաքին աւագ դռնէն մինչեւ Միջնաբերդի ապարանքները ջուր տանող ճամբան : Զրուդին ունի բազմաթիւ ճիւղաւորումներ , եւ ամեն ուղղութեամբ տարածուած է Անիի թաղերուն մէջ : Բոլոր խողովակները շինուած են կաւէ , եւ տեղ տեղ , ուր ջրի ճնշումը սաստիկ է , կրկնակի քարէ խողովակներ դրուած եւ կրաշաղախով ամրացուած են : Զրին ակը Հեռաւոր լերան մը ստորոտը :

Անիի այլ եւ այլ կողմերէն լոյս աշխարհ բերուած են բազմաթիւ գերեզմաններ , արձանագրուած տապանաքարեր ու մարդկային կմախքներ : Քաղաքին Հասարա-

կաց մեռելաստանին մէջ բացուած է գերեզման մը, ուր պառկող պատանիի կմախքին քով դրուած էր աման մը լեցուն վէգ: Ամանը դիմացկուն հողէ թրծուած ըլլալուն, իր պարունակութեամբը անվնաս մնացած է: Կ'երեւայ թէ այդ պատանին վէգ խաղալը շատ սիրած է, եւ վշտահար ծնողքը անոր յիշատակին վերջին գուրգուրանք մը ընծայելու փափաքով, հետը ամանով մըն ալ վէգ թաղած են:

Հիմա պիտի խօսինք աւելի հետաքրքրաշարժ կրմախքի մը վրայ: Զարմանալի ու խորհրդաւոր նշան մը կրող կնոջ կմախք մը: Անոր միացած երկու ոտքերուն վրայ, մատներուն մօտ, զարնուած է երկաթէ խոշոր գամ մը: Իր դամբարանէն անաղարտ ամբողջութեամբ հանուած այդ ոսկրոտին նշխարն է Սիւնեաց Վասակի դուստր եւ Գագիկ Ա.ի ամուսին Կադրանիդէ թագուհին:

Ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ թագուհիի մը կմախքին վրայ ի յայտ եկած այս քիչ մը շատ տարօրինակ երեւոյթը: Ի՞նչ պարագաներու տակ կատարուած է բեւեռման գործողութիւնը: Գամն ու մուրճը ե՞րբ դիպած են թագուհիի փափուկ ոտքերուն. մահուան վայրկեանի՞ն թէ յետոյ: Հոգեկան վերջին մասնաւոր ցանկութեան մը արդի՞ւնքը, թէ արդէն ընդունուած սովորութիւն մը: Հաւանական կրնա՞յ թուիլ արդեօք սակարծիքը, թէ Բագրատունեան թագուհին, որ իր ամուսնոյն պէս խիստ բարեպաշտ ու եկեղեցասէր էր, Քրիստոսի նմանողութեան նուիրական գաղափարով մը ուզած է ոտքերը գամել տալ դեռ վերջին շունչը չաւանդած եւ կամ մահէն ետքը:

Ուսուցչապետ Ն. Մար դիմած է շատ տեղեր, այդ մասին բացատրութիւն մը ընդունելու յոյսով: Սակայն իր դիմումները ապարդիւն եղած են, եւ անիկա կմախքին մանրամասն նկարագրութիւնը առնելէ ետք զայն ղրկած է Բեդրսպուրկի Կայա. Թանգարանը: Այն միջոցին Անիի Հնադարանները հիմնուած չէին տակաւին:

Ու աճիւններու գիւտէն չորս տարի ետքն է միայն, որ Անիի Միքայէլ Վարդապետը տեղեկութիւն մը կը Հաղորդէ մեռեալ գամելու խնդրի մասին: Ղարաբաղի Հայ գիւղերուն մէջ, տեղ տեղ, մինչև այսօր ալ, մեռելները գամելու սովորութիւն մը կայ եղեր: Միայն թէ այդ սովորութիւնը տարբեր կերպով մը ի գործ կը դնեն գեղջուկ Ղարաբաղցիները: Անոնք իրենց մեռեալը կը գամեն ոչ թէ ոտքերէն, այլ փորէն: Ահագին երկաթեայ գամ մը մեռեալին փորէն անցնելով, մէջքէն դուրս կ'ելլէ: Բայց, ինչպէս կը տեսնուի, այս անբացատրելի բացատրութիւնն ալ լուսարանութիւն մը չի բերեր թագուհիին ոտքերը գամուելու պարագայի մասին:

Այս թագուհին, որ Անիի չքնաղ Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցիին շինութիւնը լրացուցած է, իր փափաքին Համաձայն թաղուած է նոյն տաճարին բակը: Հայոց աշխարհի Տիկինը իր տապանաքարին վրայ արձանագրել տուած է Հետեւեալը. «... Ձ Վարդավառին յիսնեակ միով քառասնիւ կատարել անխափան... (պատարագ, Հոգեհանգիստ): Եթէ ոք զարձանագրեալդ անփոյթ առնէ, դատապարտեալ եղիցի ի Քրիստոսէ...»:

Հետաքրքրական է նաեւ Կատրանիդէ թագուհիին դամբարանը, ուր թաղուած ըլլալու է Գագիկ Ա.ի մարմինն ալ: Դամբարանը կը բաժնուի երկու մասի: Ներքինը տապանատունը, եւ արտաքինը պզտիկ մատուռ մը, յատկացուած ամենօրեայ աղօթքներու կատարման: Տապանատունը երկու գերեզմանատեղի ունի: Մէկուն մէջը ամփոփուած էր թագուհին: Միւսը պարապ գտնուած է, եւ մէջը մարմնի ունէ մնացորդ կամ հետք նշմարուած չէ: Ասկէ Հետեւցուած ու Հաւանական դատուած է, թէ այդ արքայական դամբարանն ալ, միւս բոլոր յիշատակարաններուն պէս, դարեր առաջ, աւազակներու արշաւանքին նշաւակ դառնալով կողոպտուած եւ աւերուած է: Իսկ թէ ի՞նչպէս եղած է որ թագուհիին մարմինը մնացած ու թագաւորինը անյայտացած է, այդ չզիտցուիր:

Անիի մեռեալներու աշխարհին տուած Երրորդ ու-
 չագրաւ ու նորագոյն արդիւնքն է նկարագարդ Ս. Լու-
 սաւորիչ Եկեղեցին շինող Հանենց Տիգրան Իշխանի 4-5
 տարեկան աղջկան մարմինը: Փոքրիկ իշխանուհիին
 մարմինը բնականաբար փտտած, սակայն կրած հագու-
 տը անվթար մնացած է: Մինչեւ կէս մէջքը կ'իջնէ
 մետաքսէ նուրբ շապիկ մը, ուր կապուած է գօտին:
 Մէջքէն վար մետաքսէ չրջագգեստ մը, շապիկին պէս գե-
 դաճաշակ ծալքերով ու շնորհալի երեւոյթով: Շապի-
 կին թեզանիքները ասեղնագործուած են ոսկեթելով: Բա-
 գուկներուն վրայ, Երկու մատնաչափ լայնութեամբ,
 նոյնպէս ոսկեթել բանուածքով, իշխանական տոհմի յա-
 տուկ բազկակապեր: Ամբողջ հագուստը ծածկած է
 ծաղկենկար թափանցիկ քօղ մը, որուն վրայ Երկու պրզ-
 տիկ վագրեր բանուած են ոսկիէ ու մետաքսէ թելերով:
 Այս փոքրիկ կենդանիները իրենց մանրանկարութեանը
 մէջ կատարելապէս պահպանած են կենդանաբանութեան
 պահանջած բնականոն չափերն ու մանրամասնութիւննե-
 րը: Դիտուած է նաեւ, թէ այս բոլոր ասեղնագոր-
 ծերն ու ոսկեթել բանուածքները բոլորովին նման են ա-
 ւերակ քաղաքի յիշատակարաններու վրայ երեւցած քան-
 դակագարդերուն: Նկատի առնելով վերոյիշեալ նուրբ
 բանուածքները, վագրերու բնական մանրանկարները, եւ
 շէնքերու աննման գեղաքանդակները, արուեստագէտնե-
 րու կողմէ ընդունուած է, թէ Անիցիներու մէջ շատ յա-
 ուաջ գնացած էր նաեւ գեղարուեստի այդ ճիւղերն ալ:

Մտնենք Բագրատունեաց Հարստութեան պալատը:
 1908ին Երեւան Հանուած են պատերու մէջ գործածուած
 քանդակաւոր դերաններ, եւ բազմաթիւ փայտաչէն կա-
 մարներ, մասամբ այրուած վիճակի մէջ: Պալատը
 ուրեմն կողոպտուելէ եւ քանդուելէ զատ, Հրոյ ճարակ
 ալ դարձած է: Բայց այս կամարներուն վրայ բանուած
 քանդակագարդերը կը գերազանցեն Անի քաղաքին ու
 չրջակայ վայրերուն մէջ մինչեւ Հիմա տեսնուած միւս
 բոլոր այդ կարգի դրուագները: Այս ճամարտութիւնը

կը հաստատէ ճարտարապետ Պր. Թորամանեան, որուն վկայութեամբ, արդի զարգացած արուեստը ատոնցմէ աւելի գեղեցիկ գործ մը չէ կրցած արտադրել: Այս քանդակները ցոյց կուտան զանազան սրտուղներ, խաղողի ողկոյզներ, ծաղիկներ, ոստեր ու տերեւներ, իրարու հիւսուած: Շուրջերնին թռչուններ ու կենդանիներ, վերին աստիճան բնական ու գեղեցիկ տեսքով: Իրենց թուական առաւելութեամբը աչքի կ'իյնան փասիանը, սիրամարզն ու առիւծը:

Պալատի մէկ մեծ սրահին կործանուած առաստաղն ու պատերը ոսկեզօծուած ու նկարուած են: Սիւներուն խոյակներուն ու գածէ ձուլուած ծաղկենկարներուն վրայ տեղ տեղ ոսկիի թանձր շերտեր: Ծառերով, ծաղիկներով զարդարուած որմանկարներուն մէջ ալ ճարտարօրէն դժուած են մարդոց պատկերներ: Արուեստագիտական մանրամասն քննութիւն մը հաստատած է այս պատկերներուն Հայ թագաւորներ ու իշխաններ ըլլալը: Ոմանց թեւերուն վրայ արքայական ու իշխանական բազկակապեր, ուրիշներու գլուխներուն վրայ ալ սաղաւարտաձեւ ու փետրաւոր գլխարկներ:

Պալատի փլակոյտերու տակէն գտնուած են նաև կարգ մը մանր մունր առարկաներ: Յիշենք անոնցմէ մէկ քանին: Քանի մը խեցեղէն անօթներ, ոսկեզօծ մանրանկարներով զարդարուն: Սուր մը պատեանով, ուղղաձիգ, մէկ կանգուն երկարութեամբ ու չորս մատնաչափ լայնքով: Պատեանը գեղեցիկ տեսք մը ունի, և երախակալը կը վերջանայ պզտիկ գունդով մը: Երկայն նիզակ մը, ծայրը ճիւղաւորուած երկու սուր կեռերով, յատկապէս շինուած՝ բարձր տեղէ մարդ կամ անասուն վար քաշելու համար: Զրահ մը, հաստ կաշիէ, ասեղնագործուած: Բանուածքներուն մէջ կ'երեւան երկրաչափութեան նշանաձեւեր, և անընթեռնի յուշագրութիւններ: Վերջապէս թուով 500է աւելի ամեն տեսակ նետեր, առանց աղեղներու: Արդեօք վերջին ճակատագրական կոռուէ մը մնացած անօգուտ զինապաշար մը:

Անցնինք Չաքարէ Սպասալարի սեփականութիւն ե-
 ղող կալուածի գիւտին: Ոսոք մը այս Չաքարէ Սպա-
 սալարին վրայ: Անիկա 1199էն մինչեւ 1212, Վրաց
 Թամար Թագուհիի գերիշխանութեան տակ, Անին կա-
 ռավարող տէրն ու իշխանը եղաւ: Բարեխիղճ, վարչա-
 գէտ եւ շինարար մեծ իշխան մը, որ Թագաւոր ալ կոչ-
 ուեցաւ ժողովուրդին կողմէ: Անոր օրով Անին սկսաւ
 մասամբ վերաշինուիլ ու վերակենդանանալ դարձեալ:
 Անոր յաջորդ Սպասալարներն ալ, երկար ժամանակ, ջա-
 նացին դժբախտ Անին կրցածնուն չափ պաշտպանել վայ-
 րագ յարձակմանց դէմ:

Սպասալարի կալուածը երկու առանձին բաժանում-
 ներով, քով քովի շինուած, վրան գոց շուկայ մըն է:
 Ցաւալի է, որ անոր անցքերուն երկու կողմի դռները ջարդ
 ու փշուր եղած վիճակի մը մէջ ձեռք բերուած են: Կ'ըս-
 ուի, թէ այս դռները, իրենց վրայ կրած քանդակներով
 այնքան աննման գեղեցկութիւն մը ունին, որ եթէ այս օր
 շինուելու ըլլան Հարիւր Հազար տուարներ պէտք են:
 Պարզ է ուրեմն մակաբերելը, թէ երկու յարկէ բաղկացած
 այդ իշխանական կալուածին շինութիւնը որքան արտաքոյ
 կարգի ծախքերով գլուխ բերուած է: Շէնքը 1817
 թուին կանգուն էր դեռ, եւ Քէր Բօրթր զայն տեսնելով,
 վրան հիացած, ու անոր նուիրած է գեղեցիկ էջ մը:
 Կ'երեւայ, թէ անցքին երկայնքը շարուած կարգ կարգ
 խանութներուն մէջը կը ծախուէին մետաքսեղէն ապ-
 րանքներ, որովհետեւ փլատակներու մէջէն Հանուած են
 մետաքսէ կերպասի կտորներ: Անիի այնքան զարգա-
 ցած ու ծաղկած արհեստագործութիւններն ու վաճառ-
 կանութիւնը, այսպէս Հատ ու կտոր եւ դիպուածաւ
 մնացած աննշան յիշատակներ միայն թողած են: Բայց
 այդ աննշան մետաքսէ կերպասի կտորները, իրենց վրայ
 կրած նրբարուեստ գունաւոր ծաղկենկարներով, մեծ ու-
 շադրութիւն կը գրաւեն, եւ նշանաւոր ու թանկագին յի-
 շատակներ կը դառնան: Այդ ահագին շէնքը նոյնպէս
 ցոյց կուտայ, թէ Եւրոպական դրութեամբ օժտուած,

մէջէն անցքեր ունեցող մեծ վաճառանոցներ ալ գոյութիւն ունէին Անիի մէջ :

Միեւնոյն կալուածի դոներուն առջեւ գտնուած է սփիւնփս մը , մէկ ու կէս կանգուն բարձրութեամբ : Պր . Թորամանեան ստուգած է , թէ այդ առիւծի մարմնով եւ կնոջ գլխով արձանին դէմքը կը ներկայացնէ Անիի վրայ գերիշխող Վրաց Թամար Թագուհին : Ասոր յար եւ նման ուրիշ խառնադաղան մըն ալ ժամանակաւ տեսնուած է Հառիճի վանքին եկեղեցիին վրայ : Ու Հառիճի եկեղեցիին շինողն ալ նոյն ինքը Չաքարէ Սպասալարը : Ասկէ կը հետեւի , թէ Սպասալար իշխանական տան խորհրդանշանը կը կազմէին սփիւնփսները , որոնցմով կը զարդարուէր նոյն ընտանիքին պատկանող բոլոր շէնքերուն ճակատները : Սակայն , ո՞րիկ ուր Եղիպտական սփիւնփսի մը գողափարը Անիցիի մը ուղեղին մէջ :

Գանք վերջապէս պեղումներու բնծայած ամենանըզանաւոր մէկ արդիւնքին , որուն հրապարակումը ամեն Հայու սիրտ թունդ հանեց : Ատիկա Հայոց Գազիկ Ա . Թազաւորի արձանն է , գտնուած նոյն Թազաւորին կողմէ կառուցուած Ս . Գրիգոր եկեղեցիին մէջէն :

Ս . Գրիգոր եկեղեցիի գոյութիւնը յականէ յանուանէ յայտնի էր արդէն մեր Հին պատմագիրներու միջոցաւ : Յատկապէս Ասողիկ , ժամանակակից պատմիչը , մանրամասնօրէն խօսած է անոր նկատմամբ : Գազիկ Ա . Մաղկաձորի մօտ բարձր բլուրի մը վրայ շինել տուած էր զայն , ճիշդ այն ձևով , ինչ ձևով որ Ներսէս Գ . Կաթողիկոս կառուցած է Էջմիածնի մօտ գտնուող Զուարթնոց անուն համրաւար եկեղեցին : Ուրեմն , Գազիկայն այդ գեղակերտ եկեղեցին արդէն ծանօթ ըլլալով , կը մնար միայն ցոյց տրուած բլուրին վրայ անոր ճիշդ տեղը որոշ գիտնալ : Եւ ահա Պր . Վրոյրն է , որ առաջին անգամ կը նկատէ Մաղկաձորի բարձունքին վրայ Զուարթնոցի սիւներու խոյակներուն յար եւ նման զանգուածներ : Այս յայտարարութեան վրայ Պր . Մար եւ Պր . Թորամանեան աւելի մանրամասն քննութեան մը կ'ենթարկեն

խնդրոյ առարկայ ևզած շէնքին փլատակները, և անոնք ալ իրողութիւնը կը հաստատեն: Այն ատեն կը սկսին պեղումի: Միայն թէ կարծուածէն աւելի գործ բացուելով պեղումը շատ ևրկար կը տեւէ: Սակայն ոչ ոք կը խորհէր, թէ այն տեղ արձան մըն ալ պիտի գտնուի, քանի որ պատմութեան մէջ ոեւէ յիշատակութիւն չկայ այդ մասին:

ԳԱԳԻԿ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԱՐՁԱՆԸ

Բազրատունեան Գազիկի քարէ արձանը կանգնուած էր Եկեղեցիին հիւսիսակողմի պատին մէջ, գետնէն բաւական բարձր դիրքի մը վրայ: Անիկա կոնակը պատի մէկ կողմին տուած, և զէս յառաջ կարկառած ձևով:

րուն վրայ բունած էր իր կառուցած եկեղեցւոյն ճշգրիտ մանրանկարը :

Արձանի դիւտին վրայ , անմիջապէս արձանագործ մը կը կանչուի Անի , եւ փշրուած մանր մուկեր կտորները խնամքով իրենց տեղերը դրուելով , արձանին ամբողջութիւնը կը վերակազմուի : Զգուշութեան համար , եկեղեցւոյ մանրանկարը փոխանակ արձանի ձեռքերուն վրայ գետեղելու , առանձին կը պահուի :

Արձանը շինուած է երեք կանգուն բարձրութեամբ , եւ անոր ընդհանուր երեւոյթը մարդաբանական ունէ թերութիւն չի ներկայացնէր : Պատկառազգու երեւոյթ մը ունի , եւ գլուխը կը կրէ փաթթոցաւոր թագ : Յայտնի է թէ Պաղտատի վրայ իշխող պետերը այն ժամանակ սերտ յարարերութիւն ունէին Բաղրատունեան թագաւորներու հետ , եւ ասոնց կրած խոյրը անոնք կը ղրկէին , իրենց կողմէ իբր նուէր : Հագուստը բոլորովին որոշ է իր մանրամասնութիւններով : Արեւելածեւ երկար վերարկուին ետեւի քղանցքը ճեղքուած է մինչեւ մէջքին մօտ , եւ յառաջամասի քղանցքն ալ բաց է մինչեւ կուրծքը : Վերարկուին տակ կ'երեւայ հաւասար երկայնութիւն ունեցող պարեգօտ մը , որուն լայն թեղանիքները ծալք ծալք եղած , կախուած են : Վերարկուն եւ պարեգօտը ներկուած են կարմիր գոյնով : Անոր թխորակ դէմքին այտերը կարմիր են : Ոոչոր աչքերուն նայուածքը կենդանի , բարի ու գրաւիչ է : Իսկ գլխուն մազերը , եւ խոչոր մօրուքն ու պեխերը սեւ գոյն ունին : Իբրեւ քրիստոնէայ թագաւոր , կուրծքին վրայ խաչ մը :

Յիշենք այդ բարի դէմքով արձանին տէր բարեհոգի թագաւորին կեանքը : Պատմութիւնը կ'ըսէ , թէ անիկա 990էն մինչեւ 1020 թուականը թագաւորեց , եւ իր խաղաղասէր , իմաստուն կառավարութեամբ , եւ երկրաչէն մեծագործութիւններով Բագրատունեաց տան եւ Հայ աշխարհին պարծանքը եղաւ : Գազիկ Ա. միւսնոյն ժամանակ Աշոտ Ողորմածի հիմնած բոլոր բարեգործական Հաստատութիւնները աւելի բարձր վիճակի մը հաս-

ցուց , եւ քրիստոնէութեան ու Հայ եկեղեցւոյ մեծ պաշտպան Հանդիսացաւ : Անիկա ոչ միայն շատ կը յաճախէր եկեղեցի , այն նաեւ ժամերգութիւններուն ալ կը մասնակցէր անձամբ , դպիրներուն հետ կամ առանձին շարականներ Երգելով : Եւ ահա թէ ինչու գտնուած արձանի ձեռքերուն վրայ եկեղեցւոյ մանրանկարը Գազիկ Ա . ի եկեղեցասիրութեան խորհրդանշանը կը նկատուի :

Արձանին դիւտը Հայ շրջանակներէ դուրս ալ մեծ անակնկալ մը եւ խորին ուշադրութեան առարկայ եղաւ : Կարգ մը հնազանդ Եւրոպացիներ , այս տեսակ ընդհանուր կարծիքի մը եկած են , թէ այս արձանը Արեւելքի մէջ , քրիստոնէութեան միջին դարաշրջաններէն մնացած , միակ արուեստագիտական գործն է իր աչքի իյնող մեծութեամբ ու կատարեալ երեւոյթով :

Իսոյց Գազիկի այս արձանին ու Թամար Թաղուհիի սփիւնքին առջեւ մեր մտքերը աւելի կը բացուին , ու կ'անդրադառնանք սա Հարցին , թէ աւերակ Անիի փլակոյտերուն տակ արդեօք ս'ըքան զեղարուեստական հնութիւններ կան Թաղուած : Այսքանը պարզ է , որ այսօրուան քաղաքակիրթ ազգերէ շատերուն դեռ փայրենական կամ կիսաքաղաքակիրթ շրջաններուն Հայր փայլած է իր դպրութեամբ , ընտանեկան ու ընկերական բարք ու վարքերու մաքրութեամբ ու կրթութեամբ , եւ ճարտար ու զեղեցիկ արուեստներու յառաջդիմութեամբը :

Ահա այս պարագային տակ է մանաւանդ որ Անին , իր ընդհանուր փիճակով , կը ներկայանայ բեզմաւոր նիւթերով լեցուն եւ յոյժ խորհրդալից ԳՈՑ ԳԻՐՔ մը : Պէտք է բանալ այդ ԳՈՑ ԳԻՐՔը , աւելի ճշգրիտ եւ գործնական դադարաւ մը կազմելու համար Անիի , եւ Անիով ալ ամբողջ Հայութեան նախկին քաղաքակրթական զարգացման բուն աստիճանին վրայ :

Ուրեմն , կատարեալ յարգանքի արժանի են այն բոլոր անձերը , որոնք առանց ուէլ շահախնդրութեան , ամեն տեսակ զոհողութիւն յանձն առնելով , կ'աշխատին բանալ այդ ԳՈՑ ԳԻՐՔը :